

РОЗДІЛ І.

ВОЛИНСЬКА І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛІ ЗА ДОБИ РОМАНОВИЧІВ

УДК 94(477:258)"12"

Сергій Панишко

ПРО ПОЯВУ УКРІПЛЕНЬ ТИПУ «МОТТЕ» НА РУСІ ЗА КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Період XIII ст. на Волині позначився поширенням тут західноєвропейської традиції спорудження укріплень типу «motte», що, поряд із іншими ознаками, стало яскравим свідченням входження південно-західного регіону Русі у орбіту європейських суспільно-політичних традицій. Окрім цього, поява подібних замків вказувала на зростання ролі боярсько-дружинного прошарку у державному житті Волинсько-Галицького князівства.

Вчені давно звернули увагу на відмінності у стосунках князів з різними територіальними групами боярства. Конфронтація князівської влади та галицького боярства була спричинена силою останнього, його економічною могутністю та великою суспільно-політичною вагою. Волинські феодали підтримували князів. Серед них було більше дрібних феоалів, володіння яких надавались за службу князю, аніж великих, боярських маєностей, які на XIII ст. вже стали спадковими.

У XIII ст. з'являється поняття «володимирські бояри», які підтримували Данила і Василька у їх боротьбі за повернення батьківських володінь. Для цієї суспільної групи князі-діти були знаменом у боротьбі за своє цілі. Володимирські бояри, поряд з частиною галицьких, крок за кроком слідували за Романовичами у відвоюванні для них отчини, а для себе попереднього положення. Ось чому Данило з провінційного Каменця приводив військо більше, ніж будь-який волинський князь того часу, у тому числі і тодішній володимирський. Сума бояр двох адміністрацій Романа Мстиславича, що слідували за його дітьми, давала більшу кількість прибічників, ніж мав будь-який інший володар дрібних адміністративно-територіальних утворень у південно-західній Русі першої третини XIII ст. Завдяки підтримці саме цих бояр Романовичі не тільки відвоювали батьківську спадщину, а і значно розширили свої володіння.

Діяння прибічників Данила та Василька відображені на сторінках літопису. Однак інформативні можливості писемних джерел обмежені, а розширення джерельної бази для вивчення суспільно-політичної та військової історії періоду Волинсько-Галицького князівства можливе завдяки, насамперед, археологічним джерелам. Одним із них є новий для тогочасної Русі тип феодальної садиби-замку, укріплення типу «motte and bailey».

Їх поширення у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом поширилися на всій півночі континенту, а після норманського завоювання у XI ст. почали масово споруджуватись і у Англії. Головним достоїнством таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх будівництва, яке не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони суміщували у собі оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток вказує на таке поєднання.

«Motte» – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалась для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. У певній мірі він, разом з дерев'яною вежею був прообразом пізнішого донжону. Поряд з насипним пагорбом розміщувалась менш укріплена ділянка – «bailey», тобто двір, який був обведений ровом та валом з частоколом. Тут розміщувались господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їх будівлі споруджувались із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювались, як-правило, із збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому, загальне первинне планування укріплень типу «motte and bailey» у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є замки Британії: Віндзор, Йорк, Кадіф та багато інших.

У польській історіографії такі пам'ятки відомі як стіжкові городища, або городища на копці. Великий інтерес до їх вивчення почав проявлятися з 70-х років, а 80-ті роки ХХ ст. стали періодом надзвичайно активного вивчення таких городищ, результатом чого була велика кількість публікацій, узагальнених Анною Марциняк-Кайзер у роботі, присвяченій середньовічному лицарському двору у Польщі [10].

Переважна більшість подібних пам'яток на території Польщі зосереджені у її північній, західній та південно-західній частинах, тобто у регіонах які тривалий час входили до складу коронних, імперських або орденських володінь. У південно-східній частині Польщі, яка тривалий час перебувала у складі Русі, масове поширення цих пам'яток довго не знаходило підтвердження.

І тільки масштабні роботи останніх десятиліть увели до наукового обігу нові якісні археологічні джерела, здатні багато у чому змінити наші уявлення про середньовічне минуле цього регіону. Надзвичайне значення мають розкопки, проведені впродовж 2010–2018 років на Високій Гірці у Хелмі. Впродовж восьми археологічних сезонів там досліджено частину земляного насипу Гірки на площі 560 м² [11, s. 99].

Висока Гірка розташована на Замковій або Соборній горі у Хелмі. Вона є частиною історичного центру міста, який включає собор Різдва Пресвятої Богородиці, єпископський палац та будівлі колишнього василіанського монастиря. Гірка має трапецієподібну форму, з плоским верхнім майданчиком розміром 40×60 м. Його висота над рівнем Замкової гори становить від 7 до 17 м [11, s. 95].

Археологічні дослідження зафіксували дві фази функціонування укріплення з XIII до другої половини або кінця XIV століття. Початок великих будівельних робіт відноситься до 30-х років XIII ст. Тоді тут було зведено два окремих елементи єдиного комплексу – південний та північний, перший з яких було зруйновано. Однак будівництво було продовжене у 40–50-х роках XIII ст., коли було споруджено кілька монументальних будівель, які також зазнали руйнування. Нарешті, до 1256 року весь комплекс було перебудовано, шляхом об'єднання двох первинних частин комплексу у одну і загальної її масштабної підсипки. Пожежа, згадана в Галицько-Волинському літописі 1256 р., знищила частину будівель на цьому новому майданчику, що засвідчено археологічними розкопками [11, s. 123].

Публікація результатів археологічних досліджень Високої Гірки 2010–2018 років містить інтерпретацію дослідженого насипу Томашем Дзеньковським як укріплення типу «*motte*» з наведенням відповідних європейських аналогій [11, s. 123–125].

На час повної публікації матеріалів археологічних досліджень Високої Гірки автор вже тривалий час вивчав подібні пам'ятки на території України. Однак, масштаби їх археологічних досліджень були невеликими. У випадку з Каменем-Каширським, де насипний пагорб вивчався ширшою площею, було встановлено його відносно пізню відсіпку. Розроблена автором класифікація пам'яток типу «*motte*» не враховувала їх датування, оскільки по більшості із них бракувало відповідних даних. Натомість, очевидним було існування різних груп «*motte*» за розмірами і суспільною роллю [5].

Масштабні археологічні дослідження Високої Гірки у Хелмі не тільки підтвердили появу принципово нової для Русі європейської традиції спорудження феодальних резиденцій, але і дозволили надійно пов'язати її з особою князя Данила Романовича. Цей безсумнівний висновок поставив на порядок денний ряд чергових питань, зокрема: чи укріплення «*motte*» у Холмі було найдавнішим на території Русі; та наскільки поширились такі укріплення у епоху Данила Романовича?

З приводу першого питання доцільним буде згадати пам'ятки Угровська, попередника Холма, як адміністративного центру забузьких земель [2, 7].

Городище літописного Угровська займає піщане підвищення розміром 800x350 м, що підноситься на 3 м над рівнем заплави р. Західний Буг. У південній частині цього підвищення знаходиться стрімкий останець. Висота останця над рівнем заплави – 12 м, а над рівнем піщаного підвищення – близько 9 м. Це урочище називається «Старина» або «Церковка». Культурний шар на останці датується XII–XIII ст.

Поверхня піщаного підвищення поступово понижується в північному напрямку, де воно переходить у добре морфологічно виражений пагорб, що має назву «Стовп». Він знаходиться за 0,6 км. на північ від останця і розміщений на мису. Саме тут у 30-х роках XX ст. був знайдений скарб срібних гривен.

Пагорб в урочищі «Стовп» в плані підквадратної форми із сторонами близько 40 м. Він має круті схили висотою до 2,5 м. На майданчику пагорба частково досліджено фундаменти мурованої башти прямокутної форми, розміром 7,4 x 9,3 м, з шириною стін 1,5–1,7 м і максимально зафіксованою висотою 1,3 м. Фундамент викладений з валунів, рваного каміння, гальки і щебеню. Для скріплення використано вапняний розчин. В деяких місцях трапляється безсистемна кладка з брущатої цегли-пальчатки розмірами 24–26 x 12–14 x 8–9 см. [1].

Цегла такого формату застосовувалась на Волині у другій половині XIII ст., однак, не слід виключати можливість її застосування і раніше, зокрема на початку століття, коли Данило розбудовував Угровськ як адміністративний центр нового князівства. Окрім цього, на можливість цегляного монументального будівництва в Угровську на початку XIII ст. вказує знахідка брущатої цегли розміром 24 x 11,5 x 9 см. [4, с. 176].

Отже, датування мотоподібного насипу в Угровську потребує уточнення. Принципово важливо встановити, коли він був насипаний, і коли там була споруджена мурована вежа. Тобто, він був найранішим «*motte*» на Русі, чи був зведений приблизно одночасно з холмською Високою Гіркою?

Актуальності цьому питанню додає існування морфологічно подібних пам'яток у околиці Хелма, зокрема, мурованих башт у Столп'ї та Белавині. У даному випадку автор не випадково вжив поняття «околиця», вкладаючи у нього цілком певний територіальний зміст. Саме у такому сенсі Іван Мовчан розглядав комплекс найближчих, віддалених на 3–6, іноді 12 км, пам'яток давньоруського періоду навколо Києва [3, с. 5]. Саме близькість до столиці у великій мірі визначала специфіку їх розвитку. І саме у такому ракурсі можемо розглядати специфічність укріплень у Столп'ї та Белавині поблизу Хелма.

У Столп'ї укріплення добре археологічно досліджене впродовж 2003–2005 рр. Встановлено, що воно функціонувало впродовж XIII ст. і мало вигляд прямокутного кам'яного стилобату розміром 12,5 x 15,4 м та висотою 2,5 м. Мурована башта розміром 6,3 x 5,7 м та висотою 18,8 м розміщувалась у одному із його кутів. Кам'яний стилобат укріплення був сформований із шарів кам'яних плит, перекладених мергелем.

З приводу призначення та датування комплексу точаться дискусії. Поширеною є думка про культовий характер досліджених споруд, їх зв'язок із джерелом, яке витікає під городищем. Немає однастайності і у точнішому датуванні об'єктів городища. Деякі дослідники відносять його спорудження до XII ст. Однак, більшість науковців розглядають комплекс як практично синхронний з Високою Гіркою часів Данила Романовича у Холмі [9, 12].

До кола пам'яток типу «motte» можна умовно віднести і залишки відомої вежі у Белавині на околиці Хелма. Нині вона знаходиться серед заболочених лук у заплаві р. Угерки і не має під собою земляного насипу, основної морфологічної ознаки, яка б дозволила віднести башту до кола пам'яток, що розглядаються у цій статті. Однак, сама по собі вежа не викликає особливих сумнівів у її призначенні як головного елемента боярської садиби. Нажаль, результати археологічних досліджень вежі у Белавині, проведених на початку XX ст. так і залишились не опублікованими.

Розвиваючи думку про розміщення частини невеликих укріплень типу «motte» у близькій околиці великих феодальних центрів автор пропонує по-новому поглянути на просторовий зв'язок Угровська з «motte» в урочищі «Стовп». До цього часу дослідники розглядали його як елемент міської структури, зважаючи на його близькість до давньоруського міста. Однак, не виключено, що перед нами залишки не міської, а саме замської садиби. На можливість такої інтерпретації автор вказував розглядаючи один із варіантів локалізації Данилівського монастиря в Угровську [6].

З позиції концентрації «motte» невеликих розмірів навколо крупних адміністративних центрів значний інтерес являє приклад Володимира. Поблизу нього відомо дві такі пам'ятки.

Городище в с. Фалемичі складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130x50 м (1,5 га.) знаходиться на найвищій частині останцевого підвищення у заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього розміщений повністю ізольований круглий насип діаметром 40 м і висотою 8 м. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII–XVIII ст. Фалемичі згадані у літописі під 1157 р. як Хвалимичі. С. Терський пов'язує походження цієї назви з іменем першого власника Хвала і припускає існування боярської садиби, яку локалізує на мисах східніше та північніше сучасного села [8, с. 109]. Пам'ятка не розкопувалась, але зовнішні морфологічні особливості ізольованого насипу, його близькість до відкритого поселення

та датування поселенського комплексу дозволяють віднести його до кола укріплень типу «motte».

Іншою пам'яткою, яку з можна віднести до типу «motte» є укріплення в урочищі «Осіяньська гора» в с. П'ятидні. Городище займає видовжений останець надзаплавної тераси правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5–7 м. Сучасний вигляд останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик («bailey») розмірами 45x20м. Середня частина вершини останця на протязі близько 20 м сильно звужена і дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім майданчиком діаметром близько 8 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє. С. Терський вказує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира [8, с.115].

Як бачимо, стан археологічного дослідження укріплень у П'ятиднях і Фалемичах не дозволяє їх точно датувати. Це справа майбутнього. Однак, виходячи з тези про концентрацію подібних укріплень навколо адміністративних центрів з великою вірогідністю їх спорудження слід віднести до початку XIV ст., коли Володимир був столицею Волинсько-Галицького князівства. Разом з цим не можемо виключити можливість спорудження цих укріплень у часи правління у Володимирі Василька Романовича у середині XIII ст.

І, що важливо з позиції даної роботи, не можна відкидати вірогідність появи невеликих «motte» у околицях Володимира вже у 1214–1230 рр., коли там правив молодий Данило Романович разом з братом, паралельно розбудовуючи собі нову столицю в Угровську.

Отже, все вищесказане вказує а те, що саме у часи Данила Романовича у західній частині Волині з'явилися укріплення типу «motte», що свідчить про європейські орієнтири тогочасного суспільства цього регіону, зокрема, боярсько-дружинної верстви. Наявні археологічні та писемні джерела засвідчують особливу роль князівської влади у цьому процесі.

Список літератури:

1. Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Замосцько-волинські музейні зошити*. Т. І. Замосць, 2003. С. 54–55.
2. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д. Укріплення у літописному Угровську, урочище «Стовп» (до питання типологічної належності). *Стародавній Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XI. Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2014. С. 313–318.
3. Мовчан І. І. Давньокіївська околиця. К.: Наукова думка, 1993. 171 с.
4. Панишко С. Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська. *Київська старовина*. 1997. № 5. С.168–177.
5. Панишко С. Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*. 2016. вип. 4 (21). С. 61–70.
6. Панишко С. Д. Проблема локалізації Угровського Свято-Данилівського монастиря. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII науково-практичної*

конференції. Луцьк: Волинська єпархія УПЦ, Волинська духовна семінарія, Видавничий відділ Волинської єпархії, 2016. С. 136–140.

7. Панишко С. Д. Угровське князівство Данила Романовича. *Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної і наукової конференції*. Львів, 2003. С. 58–65.
8. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. Львів, 2010. 320с.
9. Buko A. Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży. – Warszawa, 2009. 122s.
10. Marcinsak-Kaizer A. Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny. Lodz, 2011. 511s.
11. Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie. Pod red. Andrzeja Buko. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2019. 466s.
12. Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. 375 s.

УДК 94(477)(093)"1224/1225"

Юрій Мазурик

ЛІТОПИСНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗУСТРІЧ/З'ЇЗД ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ У ПЕРЕМИЛІ ТА УКЛАДАННЯ МИРНОЇ УГОДИ (1224/1225 р)

Літописний Перемиль (Рис.1). Місто Перемиль в Іпатському списку Літопису Руського згадується сім разів, ця кількість згадок вказує на помітну роль міста в житті Південно-Західної Русі у XI–XIII століттях [3, с. 151, 361, 382, 384, 390, 435]. Уперше Перемиль згадується під 1098 роком, удруге місто згадано під 1196 роком: «*довкола [города] Переміля... волость Романа*», тобто як центр Перемильської волості, яка належала володимирському князю Роману Мстиславичу (Рис.2). Наступна згадка під 1224/1225 роком (в різних джерелах вказується різна дата), тут князі Данило та Василько, сини Романа Мстиславича, укладають мирний договір з галицьким князем Мстиславом Мстиславовичем Удатним, тестем Данила Романовича [4, стб. 746]. Цей мир надав можливість Данилу Романовичу сконцентрувати війська для об'єднання Волинської землі. Протягом 1226–1227 рр. було здобуто Луцьке князівство і захоплено в полон Ярослава Інгваровича, згодом він був відпущений і на заміну Луцька був йому наданий Перемиль: «*А потім же [Данило й Василько] відпустили Ярослава [Інгваревича] і дали йому Перемиль, а згодом Межибоже.*»

Під 1233 роком у місті згадується міст (очевидно через річку Стир), на якому зійшлися війська Данила Романовича і угорського королевича Андрія «... *угри пішли до Переміля. Билися вони через міст...*». Можливо, що в літописі непрямо про цей міст згадується і під 1287 роком коли хан Телебуга робив похід до Володимира «...*мимо Крем'яця до Переміля*», адже на його шляху була річка Стир.

В селі **Перемиль** Луцького району на лівому березі річки Стир, в урочищі Замчище, знаходиться пам'ятка археології національного значення городище XI–XIII ст. – залишки літописного міста Переміля.